

СТАНА РИСТИЋ (Београд)

КОГНИТИВНЕ ЈЕДИНИЦЕ У СТРУКТУРИ КОНЦЕПТА РЕЧИ *ДУША* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (модел концептуалне анализе лексичког значења)

1.0. У раду је разматрана концептуализација значења речи *душа* у српском језику, као кључне и апстрактне речи из психолошког лексикона носилаца српског језика.¹ Циљ истраживања је да се на основу спојивости речи *душа* са другим речима открије логичка и сублогичка основа тих спојева, т.ј. да се утврде сазнајни механизми и њихове јединице, који леже у основи концепта речи, имена² *душа*.

1.1. *Душа*, као апстрактно име означава метафизичку реалност чији се различити видови конституишу на основу личног и колективног искуства материјалне реалности, тј. на основу пројекције апстрактне реалности на материјалну реалност (Черњејко 1997: 304). Пројекција апстрактне реалности на емпиријске појаве остварује се у лексичком систему кроз глаголску спојивост апстрактног имена, а пројекција апстрактне реалности на емпиријска својства остварује се кроз атрибутивну спојивост апстрактног имена. Тако се у овој пројекцији употребља-

¹ Реч *душа* спада у кључне речи лексикона српског језика. Кључне речи по теорији језичке личности (Караулов 1987) и територији универзалне семантике (Вјежбица 1996) у својој семантичкој структури садрже културно-историјске, социјалне и емотивне компоненте значења. О концептуализацији значења неких кључних речи из сфере духовности носилаца савременог српског језика в. Ристић 1997: 58-66; 1998: 168-178, а о концептуалној анализи речи *душа* у руском и српском језику в. Радић-Дугоњић и Ристић 1998.

² Термин "концепт имена" узимамо у смислу како је одређен у Черњејко 1997: 287, и како се иначе користи у литератури, и разликујемо га од термина "концепт појма". Концепт имена садржи све видове знања о појавама које стоје иза њега: емпиријско знање, знање по мишљењу, знање по веровању, дакле, све оно што је подведено под један знак и што представља обим и садржај језичког знања (И., 287).

вају кодови који су већ одавно установљени за преношење информације о невидљивим стварима, појавама и процесима. Међу њима веома је стар "гастрономски" код, а у вези са именом *душа* покушаћемо да установимо још неке устаљене кодове.

1.2. Опредељивањем идеалних реалности, метафизичких објеката који стоје иза апстрактног имена, тј. њиховим онтологизирањем, гради се концепт имена. Процес концептуализације заснива се на логичком и сублогичком повезивању апстрактних и конкретних садржаја на основу заједничких општих својстава који се експлицирају у предикативним спојевима или се имплицитно изводе из спојева другог типа. У односу на апстрактно име ова својства су митологична, јер се таквим именима она приписују језиком, а у односу на конкретно име ова својства су семантичка, јер чине саставни део семантике конкретних имена (Черњејко 1997: 300). Тако се концепт као парадигматски модел може реконструисати из слободне и везане спојивости апстрактног имена са другим именима. Овај конструкт одговара структури асоцијативног поља имена, али се не подудара са њим. Концепт апстрактног имена представља само структурни фрагмент његовог асоцијативног поља реализован у одређеном времену и на ограниченом броју текстова. Зато је концепт имена отворена структура коју у сазнању носилаца једног језика организују когнитивне јединице различитог степена сложености. Концепт имена *душа* у српском језику организују елементарне когнитивне јединице: гешталти и сложеније јединице: фрејмови, сценарији и архетипови.

1.3. У вези са концептом имена *душа* нужно је имати у виду и то да је основа концепта сублогичка, јер садржи наивни појам о садржају овог имена. Међутим, концепт обухвата и мноштво прагматичких елемената у вези са садржајем, логичке, рационалне везе његовог десигната (денотата) са другим, као и ирационално и емоционално-оцењивачко доживљавање света од стране сваког појединачног носиоца српског језика (исп. Черњејко 1997: 287-288). Зато је концепт имена уникалан, и то не само са аспекта семантичког сучељавање истих имена разних језика него и са аспекта сучељавање сличних имена једног језика (синонима, хипонима и сл.)

2.0. Концептуалну анализу спровешћемо на минималним контекстуалним окружењима речи *душа*, узетих из дескриптивног речника Р. САНУ³. Речи у предикативним спојевима са апстрактним именом *душа* омогућавају да се у буквалном прочитавању значења таквих спојева открива мотивисана асоцијативна повезаност тог имена са имплицитно или експлицитно присутним аргументима. Ови аргументи као стандарди, еталони, прототипи у сазнању носилаца српског језика пре-

³ Потпуни подаци о извору биће наведени у списку литературе.

узимају улогу елементарних когнитивних јединица, гешталта⁴ у структурирању концепта имена *душа*.

2.1. Спојеве имена *душа* реализују се најчешће са глаголима физичке радње (*заронићии/и́рдрейи у душиу некоме*) или са егзистенцијалним глаголима (*носићии/имајии/лежайи на душии*) у виду глаголске метафоре. У таквим спојевима заједничко својство је откривено, експлицирано преко предиката (за први пр. то је 'скровитост', а за други 'лоцираност'), али је гешталт скривен, имплицативан и њега у концептуалној анализи треба откривати (у наведеним пр. то су по реду: вода, тврђава, део човечијег тијела у коме су лоциране све психичке особине).

2.2. Спојеве имена *душа* са конкретним именицама реализују се у различитим видовима. Најчешће су то генитивне метафоре (*душа клуба/листѝа/си́ранке*) или просторне предлошко-падежне метафоре (у *дну/дубини душе*). У овим спојевима гешталт је откривен, експлициран (у наведеним пр. клуб, лист, странка), а у концептуалној анализи открива се основ метафоричне номинације - имплицитно заједничко својство два повезана садржаја (за први тип примера заједничко својство је 'покретачка снага', а за други то је 'недоступност, скривеност') (исп. Черњејко 1997: 296). Својство на основу кога се повезују два појма на семантичком плану одговара семама, чији је статус различит у односу на повезана имена. За конкретно име ово својство је елемент његове семантичке структуре, а за име *душа* оно је конотативна, прагматичка компонента. Смисао именичких метафора изводи се из гешталта метафоризирајућег (апстрактног) имена (основног субјекта метафоре) - у нашем случају из имена *душа* и метафоризатора - у нашим примерима из наведених конкретних именица.⁵

2.3. Спојеве имена *душа* са другим именима у минималним окружењима реализују се и у виду метонимијског повезивања појмова (*два без душе, и́рећи без љаве; из срца и душе; и душиом и и́шлом; и срцем и душиом*), а у неким случајевима ти спојеви настају и у резултату елипсе, сажимања (*руку на души; за своју душу; богу души; свом душиом*;

⁴ Термин "гешталт" употребљавамо у смислу основне јединице концептуалне структуре речи, онако како се овај појам одређује и употребљава у Черњејко 1997: 299-301, 306. Овако схваћен "гешталт" као елементарна јединица сложене структуре понавља се у концептима многих имена добијајући различите прагматичке садржаје. Тако се гешталти могу употребљавати не само као јединице у описивању апстрактних имена него и као јединице у њиховом сучељавању, и то како у оквиру једног језика тако и у различитим језицима (Черњејко 1997: 306). У когнитивној лингвистици термин "гешталт" употребљава се и у смислу јединице знања (исп. Лакоф 1981: 359-360, 365-367 и Караулов 1987: 191).

⁵ У оваквом именовану једног појма са два имена конкретно име се одухотворује, а апстрактно, не мењајући своје значење, опредмеђује се. Све предметне конотације имена *душа* контекстуално су зависне, па се у оваквим случајевима може говорити о семантички слободном, али прагматички зависном значењу ове речи (исп. Черњејко 1997: 291-299).

као без душе). У преношењу имена *душа* на друге реалије и у реализацији њене полисемне структуре, осим поменутих когнитивних механизма, извесну улогу показује и синегдоха - механизам замене целине делом, у значењу 'човек, лице, особа' (*имање од ѿрисѿа душа, није било живе душе, учѿиѿељ је душа школе, неко је драѿа/мила/ рајска душа*) и дела целином, у значењу 'карактер' (*неко је словенска/ѿесничка душа, радиѿиѿи неѿиѿо са ѿуно душе, носиѿиѿи на души*).

2.4. У концептуализацији значења речи, имена *душа* остварују се и сложеније јединице когнитивне структуре: фрејмови и сценарији, који су због своје сликовитости и уникалности најрепрезентативнији за представљање специфичности националне семантике.

2.5. Реализујући садржаје реч *душа* се у реченици, исказу јавља у различитим синтаксичким функцијама и позицијама: као субјекат радње: агенс или пацијенс (најчешће у акту персонификације) (*ѿде ће ѿѿи душа; ѿрешна ѿѿи душа; душа ѿѿи не исѿала; душа ми је на месѿу/у ѿрлу, носу; душа ме боли/ѿори*), као било који други предикатов аргумент (у акту реификације, опредмећивања) (*висѿиѿи о души; руку на душу; даѿиѿи/ѿоклонѿиѿи душу некоме; ѿаѿи се душе, исѿијаѿиѿи/ѿојесѿиѿи душу некоме*), као предикат (у акту метафоризације) (*језик је душа народа, све има своју душу, неко је ѿолубија/рајска душа*) и као предлошко падежна синтагма са просторним значењем (*ѿримѿиѿи на души; носиѿиѿи на души; урезайѿи се у душу*) (исп. Черњејко 1997: 291-292). У представљању концептуалног модела синтаксички аспекти употребе речи *душа* неће бити истицани и разматрани, јер они захтевају посебно истраживање и имају велики значај, како на једнојезичном тако и на компаративном и контрастивном плану.

3.0. Језичку основу концептуалне анализе, како смо већ истакли, чине минимална контекстуална окружења речи, имена *душа*, која одражавају дубоку асоцијативну повезаност различитих садржаја у концепту овог имена. Покушаћемо, на основу већ поменутих механизма овог повезивања, да установимо структуру и модел концептуалне целине имена *душа*, односно структуру језичког сазнања одговарајућег садржаја, као и јединице те структуре: гешталте, фрејмове, сценарије и архетипове. Ове јединице осим језичког знања одражавају и став носилаца српског језика (позитиван или негативан) према одређеним сегментима садржаја речи *душа*, што је значајно за социјално-психолошки и културални план њеног концепта.

4. Тако се концепт речи *душа* у оквиру њене значењске структуре може представити у виду модела са следећим елементима: типичним спојевима, когнитивним јединицама и сазнајним механизмима.⁶

⁶ Когнитивне јединице представљене су у оквиру појединих значења речи *душа*, која су нумерисана или назначена словима азбуке и истакнута посебним типом слова (болд). Фрејмови, сценарији и архетипи наведени су испред примера, а гешталти после примера, при чему су истакнути посебном величином слова. Остали видови са-

Модел концептуалне структуре имена *душа*:

I сфера човек:

1. унутрашње (психичко) биће:

сан нам душе снагом најјаја - орган са гастрономским потребама;
здравље душе и тела - функционална целина;

сиваралачки процес годинама траје у нечијој души, желећи некоме нешто у души, мисли се рађају у души; имају на души, лежу на души; унећу се, ућу се, урезају се у душу; примити на душу, носити на души, нећи на души - део, орган човековог тела у коме су лоциране све психичке особине;

сценариј доброг/лошег стања, расположења (алтернира са реч-це): *свалио ми се камен с душе, на души му је лако/ведро/шешко* - горњи део нечега; *душа ми је на месту* - лоцираност, *боли ме душа* - рана; *шито ми се душа* - снег, лед; *зори (изгоре му) душа (за неким)* - ватра; *душу дају (за некога/некоме)* - дар, улог;

архетип душе као мерила, критеријума: *свом душом, из све душе; до горе душе; до дна душе, из дна (дубине) душе; из срца и душе* (метонимијска повезаност речи); *колико му душа жели/ишће; без душе, као без душе, без главе и без душе (долећећи, долећећи, бежајући)* (метонимијска повезаност именичких синтагми); *као душа (леј, мек); горе душе, (с) голлом душом.*

отворити (своју, нечију) душу, имају отворену душу; гледају у душу некоме, завирију у душу некоме - нешто што је затворено, заклоњено;

заронити у душу некоме, у дну душе, у дубини душе - вода

у душу човека продрећи - утврђење, тврђава;

душу у себе повући (увући); преносити се душом (негде) - део целине;

дирнути душу; таћи се душе - нешто што се може опипати;

грити, појести душу (некоме) - храна;

испијати, пити душу некоме - пиће;

сисати душу некоме - млеко;

вадити душу на памук; исписнути некоме душу (на грло) - течност;

убити душу (у некоме) - живо биће;

знају, познавати некога у душу - суштина;

2. рлг.: бесмртно биће у човека:

архетип узвишености, безгрешности/грешности:

објашњења о бесмртности (о сеоби) душе - нематеријални, нетелесни део човековог бића;

знајног механизма назначени су у заградама обичним типом слова. Шема се може знатно упростити навођењем само типских примера и обједињавањем гешталта у архетипове, као и другим техничким решењима, па је препоручујемо као модел у различитим приступима и анализама у домену лексикологије и лексикографије.

сценариј растајања са душом, предавања (душе) богу: *дајти* (*пре-дајти*) *богу* душу - дар, поклон; (*ис*)*јустийти* душу - затвореник, *рас-тајајти се/делијти се* (*разделијти се*) *с* душом - драга, блиска/недрага особа, *јрибирати* душу - сложена целина.

сценариј чињења лоших дела, греха: *ђаволу* (*врађу*) душу *јокло-нијти* (*зайисајти; јродајти*) - поклон, завет; роба, *изђубијти* душу - имање, богатство, *хвайјати* души *ђрех* - прибављање;

сценариј чињења добрих дела: *ухвайјити, хвайјати, сјјећи, сји-цајти, (у)чинити* души *месјо* - обезбеђивање, прибављање; *сјјећи* ду-шу - богатство, имање;

сценариј помена, парастоса: *бођ* му *дао* души *јокој* (*лако*), душу *јокојо, лако* му души *било, јокојна* му душа, *бођ* да му душу *јро-сји, за* душу (*за јокој* душе), *јојити* *некоме* за душу - налажење ми-ра (код Бога);

фрејмови експресивног говора: **заклињање, преклињање, молба:** *јјако јти* душе *не окрећи* *ђлаву* од мене - нешто најдрагоценије; **закле-тва, уверавање:** *јјако ми врађ* душу *не јонио* - доспевање у пакао; *јја-ко јти* душа *царевала-* доспевање у царство небеско, рај; *душе ми, на* моју душу - гаранција, улог; **клетва, проклињање:** *душа јти* (*не*) *исјала* - престанак живота; **при чуђењу:** *ђе* *ће* им (*куд ће јти*) душа - место (у рају или у паклу); *ђрешна јти* душа - поступак, понашање; **мирење са судбином, резигнација:** *бођ* и душа; *бођ* им, а душа им - (божија) правда, праведност (механизам метонимијског повезивања речи);

фрејм смиривања, умиривања некога: н. посл.: *И* *ђаво* душу *јри-чека* 'каже се ономе ко је нестрпљив, ко неће да чека' - доспевање у пакао.

3. поједине психичке особине (механизам замене дела целином):

а) савест:

архетип праведности/неправедности, греха: *немајти* *вере* ни душе; *два* без душе, *јрећи* без *ђлаве* (метонимијско повезивање речи); *руку* на душу; *јтоваријти* *некоме* *нешијо* на душу; *јримити* на душу; *носи-јти* на души; *јећи* на души; *имајти* на души, *лејати* на души; *судити* *јо* души; *јо* души *ђоворити* (*казати, рећи*) - лоцираност;

б) осећање, темперамент, воља:

дајти своје душе *музици, дајти* *некоме* душу - дар; *одђоварати* (*на јисмо*) *са јуно* душе - садржај, смисао; *имајти* душе; *венчање* је *одђоварало* (*нечијој*) души; *бијти* *некоме* *јо* души; *драђе* (*мирне, лаке*) душе; *за* своју душу - мерило;

в) карактер

сценариј оцене (позитивне/негативне): (*неко је*) *јправа јесничка* ду-ша - занесеност; (*неко*) *има словенску* душу - мекоћа, благост, толе-рантност; (*неко је*) *ђолубиња* душа - благост, мирољубивост; (*неко је*) *цветјна* душа - миришљавост, лепота; (*неко је*) *кријена* (*рајска, све-јја*) душа - праведност, безгрешност; (*неко је*) *јродана* (*среброљуби-ва*) душа - похлепност, незајажљивост,

г) брига, старање:

биџи на (о) нечијој души, њасџи на душу, сџавиџи (меџнуџи) некоме неџио на душу, (џо)џеџи се (некоме) на душу, узеџи на своју душу - лоцираност;

сценариј слагања, солидарности: *биџи (као) једна душа; дисаџи једном душом, душом дисаџи (за некога) - орган за дисање;*

4. поједине физичке, физиолошке особине, органи, функције и сл.:

а) живот, снага, здравље:

сценариј одржавања живота, здравља: *наносиџи се душе, одржаџи, водиџи душу (у живоџу), џовраџиџи душу;*

сценариј насилног одузимања живота некоме, убијања: *расџавиџи (некога) с душом; узеџи душу (некоме)*

сценариј (самртничког) мучења, лошег здравственог и физичког стања: *(даје) боџу душу (а боџ је неџе) (да џрими) - дар; делиџи се (разделиџи се) с душом - особа, бориџи се с душом - непријатељ, висиџи о души - танак нит, конач, душа ми је у носу (на језику, у џрлу) - делоцираност;*

б) срце:

архетип органа са важном животном функцијом: *џоџодио џа меџу џуце џде му душа куца - срце;*

в) орган за дисање:

архетип органа са важном животном функцијом: *лако шеџе да душом не дахне - плућа;*

г) дах, задах:

архетип невидљива материја: *девојка је у себи душу засџавила; ала џи смрди душа - дах, задах;*

д) уста:

архетип гастрономског кода:

сценариј оскудице, штедње: *оквасиџи (џоквасиџи) душу, одвоџиџи од (своје) душе 'штедети' - уста;*

5. људско биће у целини (тело и душа), **лице, особа, становник, члан** (механизам замене целине делом):

архетип о јединствености, уникалности људског бића:

жива душа неџе ниџиџа сазнаџи, једна душа - једна џуша; џрџезарија може џримиџи џедесеџи душа, задруџа од 38 душа, имање од џрисиџа душа;

фрејм признања, ласкања или присног обраћања: **особа као организатор, покретач нечега:** *учиџељ је школина душа; Заврзан је био душа џолаћа; биџи душа у заједничком џослу (лисџа, сџранке, клуба); особа са позитивним особинама, сушта доброта, племенитост: (он/она је) душа од човека (од младића, од девојке); драга особа: душио драџа (мила, рајска, медена);*

II фил. дух:

архетип нематеријалне супстанце са натприродним својствима:

а) узвишени принципи живота, постојања:

душа је мисаона суйсџанџија;

б) натприродно биће, привиђење, сен умрле особе, чувар неког места, зла сила:

душа њокојне мајке, душа сџарих судаџа, крива душа 'сабласџи, вамџир'; на џувну зле душе иџрају, месечева душа; архетип најважнијег, суштинског дела нечега:

в) суштина, бит, смисао:

душа џриџаџељских савеџа, језик је душа народа, све има своју душу и наука и џрџовина и занџи и рибарија; душа судова јоџи је оџџала неџзмењена;

г) стање, атмосфера у некој средини:

Напрезао сам се да видим срџе и душу Беоџрада;

III одушевљено биће уопште:

џчеле долазе на воду као и свака душа - анима;

IV најважније, средишњи део нечега:

архетип средишњег положаја, лоџираности душе у човековом телу: вој. **шупљина цеви ватреног оружја:** душа цеви; зоол. **шупљи део цеви птичијег пера;** муз. **штапић гудачког инструмента;** покр. **срж, срџика:** џриџчана душа; покр. **клин који улази у браву;** покр. **табан пегле;**

V предмет или неодушевљено биће:

џџџанска душа: 1) нар. 'лимена, плехана пећ која се брзо загреје и брзо охлади' - несталност, нестабилност; 2) бот. покр. 'чкаљ';

5. 0. Модел концепта речи *душа* у српском језику својом структуром показује који су елементи номинационог значења ове речи одиграли пресудну улогу у стварању њеног концепта и у преношењу њеног имена на друге реалије изванјезичке стварности. То су следећи елементи или идеје у поимању душе: као целине са посебним функцијама; као најважнијег дела човековог бића лоџираног у средишњем делу тела; као органа у коме се лоџирају све психичке функције; као органа у коме се лоџирају све психичке функције; као органа у коме су смештене најважније виталне функције; као мисаоне, духовне супстанце уређене по узвишеном, духовном (божанском) принципу; као нематеријалне супстанце са натприродним својствима; као невидљиве супстанце; као бесмртног човеког бића (које се предаје Богу); као део човековог бића најодговорнијег за чињење/нечињење греха; као мерило понашања и поступака у опхођењу међу људима; као јединственог, непоновљивог дела човековог бића које у јединству са телом чини сваког појединца уникалним лицем, особом, личношћу. Ови елементи нису засновани на изванјезичкој реалности него на наивним и филозофско-религиозним представама апстрактног садржаја, које на семантичком плану у виду митологема преузимају функцију асоцијативних јединица у пројектовању апстрактних садржаја на конкретне, као и у стварању концепта речи и њене полисемичне структуре. Асоцијативне јединице наведеног типа речи *душа*, условљавају преноше-

ње овог имена и на реалије изван сфере 'човек'. Неке од њих су у номинационим и номинационо изведеним значењима реализоване само као когнитивне јединице, док су као семантичке јединице реализоване у секундарним и периферним значењима (идеја 'средишњег положаја, лоцираности' реализована је у четвртој групи значења са специјалном или покрајинском употребом; идеја 'аниме' у трећој групи са ограниченом употребом).

5.1. Представа апстрактног садржаја основног номинационог значења речи *душа* 'унутрашње, психичко биће човека' у сазнању носилаца српског језика заснива се на емпиријском искуству о телесном човековом бићу које функционише као целина или у виду појединих органа са одређеним функцијама, што се на когнитивном плану реализује у виду гешталта, архетипа и сценарија. Тако на основу овог дела концептуалне структуре сазнајемо да носиоци српског језика имају следеће представе: *душа* је посебна функционална целина у односу на тело (*здравље душе и тела*); душа је део човека, орган у коме су лоциране све најважније, психичке функције (*мисли се рађају у души, желећи нешто у души*); душа је фиксирани или покретни дио лоциран у дубини, у средишњем делу човека, који се у односу са другим људима може скривати или показивати, што се реализује у архетипу затворености, скривености и у гешталтима у виду општих и конкретних реалија, типа; нешто што је затворено, вода, тврђава (*ошворити душу, зарониши/продрети у душу некоме*); душа је најосетљивији део човека, који је у односу са другим људима подложен мучењу, па и уништењу, убијању, што је реализовано у сценарију вређања, мучења и у гешталтима са гастрономским кодом, типа; храна, пиће, течност и сл. (*појести/испити/сисати душу некоме, убити душу у некоме*); *душа* је најважнији део, суштина човекове личности (в. гешталтну структуру у групи 1).

5.2. За религиозну представу садржаја имена *душа* у сазнању носилаца српског језика карактеристичне су сложеније когнитивне јединице, сценарији и фрејмови, засноване на архетипу узвишености, безгрешности/грешности. У тој представи доминира етички принцип о нечињењу грха, као основно начело и тежња да се у сеоби бесмртне душе "стекне души место" и мир и да се *душа* преда Богу. Тако се у сликовитим сценаријима растајања са душом и сценарију чињења добрих дела ова тежња остварује припремама на одговарајући начин, што показују фразеолошке јединице типа: *прибирају душу, хватају, сипају (сипати) души месито*; или у сценарију помена покојникова *душа* се испраћа или помиње уз жеље и препоруке да буде примљена код Бога, за случај да то покојник својим безгрешним поступцима није обезбедио.

У сазнању носилаца српског језика изграђена је и свест да се *душа* може изгубити или предати ђаволу, што се исказује фразеолошким јединицама у сценарију чињења греха.

У религиозном сценарију растајања са душом испољава се и страх од смрти, од самртничког мучења, од сумње у бесмртност душе или од несигурности да ли се за живота обезбедило души место у рају код Бога или у паклу код ђавола, што показују фразеолошке јединице типа: *расијајати се/делићи се са душом* и неке фразеолошке јединице из фрејмова експресивног говора и фрејма смиривања, умиривања неког. У фрејмовима експресивног говора душа се узима као мерило свих вредности, па се она јавља као залог у заклињању, крајња мера у клетви или у мирењу при чуђењу и резигнацији.

5.3. Душа се у сазнању носилаца српског језика не поима само као целина психичког бића човека него и као поједине његове манифестације, што се остварује механизмом замене дела целином. Тако се именом душа означавају најважније психичке особине: савест, осећање, брига (старање) и карактер. У конципирању овог сегмента садржаја имена *душа* за носиоце српског језика веома је важна етичка оцена која се реализује као позитиван или негативан став о актуелном садржају или као оцена 'праведности'/неправедности, греха'. На когнитивном плану ови садржаји реализују се у виду архетипа праведности/неправедности, сценарија оцене и сценарија солидарности. У сазнању језичке личности српског језика изграђени су критеријуми о 'добром' и 'лошем', и већина примера може се поларизовати по том критеријуму. Нарочито су јасно издиференцирани примери који се односе на карактер (в.пр. из групе 3.в).

5.4. У представи о души носиоци српског језика испољавају схватање да је душа, а не срце, носилац најважнијих виталних функција, па се здравствено и физичко стање човека одређује као стање душе, или се витални органи срце и плућа именују именом *душа*. Овакву реализацију садржаја имена *душа* најбоље илуструју сценарији и гешталти. Из сценарија (самртничког) мучења, лошег здравственог и физичког стања сличне фразеолошке јединице и гешталти употпуњују религиозну представу растајања са душом, али разлике у фразеолошкој структури и нове фразеолошке јединице ову представу у разматраном сценарију чине световном. У световној представи растајања са душом преовлађује негативан однос, јер је она лишена наде о бесмртности и сеоби у царство небеско. То у овом сценарију, осим фразеолошке јединице типа *делићи се с душом*, реализују и јединице са експлицитнијим смислом безнађа и патње, типа: *борићи се с душом*, *висићи о души*, или сликовите фразеолошке јединице типа: *душа му је у носу (на језику, у ђрлу)*, којим се исказује ненормално, лоше стање човека и у којим се остварује гешталт делоцираности душе.

5.5. Садржај речи *душа* из сфере човек реализује се у језичком сазнању носилаца српског језика и као значење 'људско биће у целини'. Овакво значење засновано је на механизму замене целине делом, који се на когнитивном плану реализује преко архетипа јединствености, уникалности људског бића. Оваква когнитивна заснованост уни-

верзалне представе о души, што се у структури концепта реализује у оквиру фрејма признања, ласкања или присног обраћања (в.пр. у групи 5.)

5.6. У сазнању носилаца српског језика⁷, како показује модел концептуалне структуре, остварена је и филозофско-религиозна представа садржаја речи *душа* у значењу 'дух'. Она је заснована на архетипу нематеријалне супстанце са натприродним својствима и архетипу најважнијег, суштинског дела нечега (в. примере и когнитивне јединице у групи II).

5.7. Остале реализације садржаја имена *душа* периферне су и имају ограничену употребу, па са становишта значења не заслужују посебно разматрање, али су индикативне за концепт самог имена, јер се јављају као једине експлицитне потврде неких когнитивних јединица важних за асоцијативно повезивање апстрактних садржаја и конкретних реалија. Тако су конкретна значења из сфере предмета са општим смислом 'најважнији, средишњи део нечега', заснована на архетипу средишњег положаја, лоцираности душе, као и на гешталту најважнијег дела нечега (в. реализације значења у групи 4).

5.8. Израз *циганска душа* са фигуративним значењем 'лимена пећ' илустративан је као пример експлицираног гешталта заснованог на когнитивном механизму реификације. Иначе се овај израз по примарном апстрактном смислу 'несталност, нестабилност' може сврстати у групу 3.в. са значењем 'карактер', и то међу примере са негативним садржајем.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Булигина - Шмелов 1997 Булыгина Т. В., Шмелев А. Д., *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*,

Школа "Языки русской культуры", Москва.

Вјежбицка 1996, Вежбицкая А., *Язык. Культура. Познание*, "Русские словари", Москва.

Караулов 1987 Караулов Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*, "Наука", Москва.

Љапон 1989 Ляпон М. В., Оценочная ситуация и словесное само-моделирование, *Язык и личность*, "Наука", Москва, 24-34.

Никитина 1989 Никитина С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре, *Язык и личность*, "Наука", Москва, 34-40.

⁷ Осим општег сазнања и наивног поимања одређених садржаја, концептуализација значења речи *душа* задана је и ситуацијама које се од стране говорника српског језика препознају као типичне, као друштвено и културно условљени сценариј за духовно - емотивно-мисаоно доживљавање света (в. Ристић 1997: 58-66).

Радић-Дугоњић и Ристић 1998 Концептуални анализ имени *душа* в русском и сербском языках и переводная лексикография, Зборник са Седмог међународног симпозијума, Велико Трново, рад је примљен за штампу.

Речник САНУ, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд.

Ristić 1997 Ristić S., Konceptualizacija nekih reči iz sfere duhovnosti nosilaca srpskog jezika, *Slowo i czas*, Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej, Opole, 58-66.

Ристић 1998 Ристић С., Значење речи *дух* и *душа* у савременом српском језику, *Наш језик XXXII/3-4*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 168-178.

Рождественски 1996, Рождественский Ю. В., *Введение в культуроведение*, ЧеРо, Москва.

Чернейко 1997, Чернейко Л. О., *Лингво-философский анализ абстрактного имени*, Москва.

Stana Ristić

COGNITIVE UNITS IN THE STRUCTURE OF WORD *SOUL* CONCEPT IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

On the example of the word, name *soul* there was presented in the paper the model of conceptual analysis applicable not only in consideration of the meaning of abstract words but also their comparison both in scope of paradigms of one language, and in their confrontation in various languages.

As a linguistic stem for constituting the model there were taken the minimal contextual environments of the word *soul*, the mythologems of which have got an associative role in designing the abstract contents on specific realia. In cognitive plan that is implemented in form of established gestalt-structure, composed of elementary units - gestalts and more complex units - frames, scenarios and archetypes.